SHAXSLARNING INDIVIDUAL XARAKTER XUSUSIYATLARI VA UNI NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI

Xamidullayeva Robiyaxon Rustamjon qizi

Davlatobod tumani MMTB ga qarashli
79-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: Xarakter – bu insonning o‘ziga xos asosi, o‘zagi. Xarakterda fokusdagi kabi insonning faoliyat, muloqot va bilish sub’ekti sifatida eng ahamiyatli xususiyatlar jamlanadi. Xarakter hayot davomida tarkib topib boradi va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin. Xarakter odam ko‘zlagan maqsadi va uni amalga oshirish vositasi yoki usullarida hulq-atvor mazmuni va shaklida ifodalanishi mumkin. Mazkur maqolada ushbu tushunchaning ilmiy izohlariga alohida to’xtalib o’tilgan.

Kalit so'zlar:. Xarakter, tamg’a, fiziognomika, xiromantiya, munajjimlar bashorati.....

Har bir odam har qanday boshqa odamdan o‘zining individual psixologik xususiyati bilan ajralib turadi. Bu jarayonda asosiy e’tibor xarakter muammosiga qaratiladi. “Xarakter” so‘zi grekcha so‘zdan olingan bo‘lib “ tamg‘a, belgi “ degan ma’noni anglatadi. Ijtimoiy turmushda hayot va faoliyat ko‘rsatayotgan har qanday shaxs o‘zining individual-psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida ifodasini topadi. SHu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bo‘lmaydi. CHunonchi aqlning topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko‘rishning o‘tkirligi kabi individual psixologik xususiyatlar bunga misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta’rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta’kidlanganligi bilan bir-biriga muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullar bilan bog‘liq faoliyat muomala va munosabatda namoyon

bo‘luvchi, mujassamlanuvchi uning barqaror xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. SHaxsning jamiyatga nisbatan munosabatlari uning asosiy belgisi hisoblanadi.

Xarakterning asosiy xususiyati uning doimo faoliyatda, insonning atrof-olam va odamlarga munosabatida namoyon bo‘lishidan iborat. Inson xarakterini aniqlashda o‘sha odamning jasurlik, vijdoniylik, samimiylik namoyon qilganini emas, balki, bu odam jasur, to‘g‘riso‘z, samimiy inson deb aytiladi, ya’ni, inson xarakterining xususiyatlari insonning o‘ziga tegishli bo‘ladi. Lekin barcha xususiyatlarni ham insonga xos deb bo‘lmaydi, ular ahamiyatga molik va barqaror bo‘lishi lozim.

Xarakter – bu insonning o‘ziga xos asosi, o‘zagi. Xarakterda fokusdagi kabi insonning faoliyat, muloqot va bilish sub’ekti sifatida eng ahamiyatli xususiyatlar jamlanadi. Xarakter hayot davomida tarkib topib boradi va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin.

Xarakter odam ko‘zlagan maqsadi va uni amalga oshirish vositasi yoki usullarida hulq-atvor mazmuni va shaklida ifodalanishi mumkin.

SHakllanishi, rivojlanishi va vazifa bajarishida inson xarakteri temperament bilan uzviy bog‘langan. Fanda xarakter va temperament o‘zaro munosabatlariga doir hukmron nuqtai nazarlardan to‘rt xil asosiysi: xarakter va temperamentning o‘xshatilishi (E. Krechmer, A. Rujitskiy); xarakter va temperamentni qiyoslash, ular o‘rtasidagi qarama-qarshilikni ta’kidlash (P. Viktorov, V. Virenius); temperamentni xarakterning elementi, mag‘zi, o‘zgarmas qismi sifatida tan olish (S.L. Rubinshteyn, S. Gorodetskiy); temperamentni xarakterning tabiiy asosida sifatida qabul qilish (L.S. Vigotskiy, B.G. Ananev) kabilarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Xarakter va temperament uchun umumiy bo‘lgan xususiyat sifatida odam fiziologik xususiyatlari va birinchi galda, asab tizimi tipiga bog‘liqlik hisoblanadi. Temperament xarakterdagi hulq-atvor mutanosibligi yoki nomutanosibligi, ta’sirlanishning harakatchanligi yoki sustligi va h.k.lar kabi qirralarni

belgilaydi. Lekin temperament xarakterni oldindan belgilab bermaydi. Temperamentning bir xil xossalariga ega bo‘lgan odamlarning xarakterlari umuman turlicha bo‘lishi mumkin. Temperament xususiyatlari xarakterning u yoki bu qirralarining shakllanishiga yordam berishi yoki qarshilik ko‘rsatishi mumkin.

Xarkter qirralari deganda insonning umumiy sharoitlardagi hulq-atvorini aniqlovchi psixik xossalar tushuniladi. Jasurlik yoki qo‘rqoqlik xavfli vaziyatlarda namoyon bo‘ladi, muloqotchanlik yoki odamovilik – muloqot vaziyatida, xotirjamlik yoki dovdirash – stress vaziyatlarida namoyon bo‘ladi.

Xarakterning alohida xossalari bir-biriga bog‘liq va ular *xarakter tuzilishi* deb ataladigan yaxlit hosilani tashkil etadi. Xarakter tuzilishida qirralarning ikki xil guruhini ajratadilar. Birinchi vaziyatda xarakterning barcha qirralarni psixik jarayonlar bilan bog‘liqligi uchun iroda, emotsional va aqliy qirralarni ajratadilar.

Xarakterning *irodaviy qirralari* – hulq-atvor va faoliyatni ongli, tushunchaviy-vositali boshqarishning barqaror individual-tipologik xususiyatlari. Xarakterning irodaviy qirralari insonning qiyinchiliklarni engish bilan bog‘liq faoliyatini ongli boshqarish malakasi va bunga shayligini, hulq-atvorni ma’lum tamoyillar va vazifalarga muvofiq ravishda yo‘naltirishni belgilaydilar. Xarakterning irodaviy qirralariga maqsadga yo‘nalganlik, mustaqillik, qat’iyatlilik, dadillik, o‘zini tuta bilish, jasurlik, matonat, intizomlilik, sabr va x.k.lar kiradi. Iroda sifatlarining turli xillari shaxs xarakterining iroda tuzilishini belgilaydi . Iroda tuzilishining asosiy xususiyatlariga *xarakterning yaxlitligi* – turli vaziyatlarda qarashlar va fikrlarning barqarorligi, so‘z va xarakat birligi; *xarakterning kuchi* – insonning xarakatchanligi, davomli zo‘riqish vaziyatlarida qiyinchiliklarni engishi; *xarakter mustahkamligi* – xarakter kuchining asoslaganlik bilan birligi; *vazminlik* – faollik va bosiqlikning qulay nisbati, hulq-atvorning bir tekisdaligi, o‘z imkoniyatlarini turli sharoitlarda qo‘llash kiradi.

Xarakterning emotsional qirralari – xarakatning bevosita, o‘z-o‘zidan boshqarilishning barqaror individual-tipologik xususiyatlari. Xarakterning emotsional qirralari xaqida so‘z yuritganda qo‘zg‘alish ko‘rsatkichi, insonning real xodisalarga, nimani yoqtirish va yoqtirmasligi, befarqligi, ustunlik qiluvchi kayfiyat ko‘zda tutiladi. Eng muhim emotsional xususiyat insonning ustunlik qiluvchi kayfiyati, uning emotsional barqarorligi hisoblanadi. Hissiyotlar bilan bir qatorda shaxs xarakterining qirralari sezgilarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Barqaror sezgilar kengligi va chuqurligi, voqeiyligi, aqliy va irodaviy soha bilan uyg‘unligi – shaxsning muhim xarakterologik xususiyati hisoblanadi. Xarakterning emotsional qirralariga: shiddatlilik, ta’sirchanilik, qiziqqonlik, faoliyatsizlik, befarqlik, hozirjavoblik va boshqalar kiradi.

Xarakterning intellektual qirralari – aqliy qobiliyatlarning barqaror individual–tipologik xususiyatlari. Xarakterning intellektual qirralari xaqida so‘z yuritganda, avvalambor, aqlning tarkib topgan sifati ko‘zda tutiladi. Intellektual sifatlar bo‘yicha nazariy yoki amaliy aql egalari, aql egiluvchanligi va chuqurligining turli darajalari, tafakkur jarayonlari kechishining tezligi, tajriba elementlarining ijodiy o‘zgarishiga, qobilyatning turli–tumanligiga, yangi muammolarni tuzish va hal etish mustaqilligiga ko‘ra farqlanadilar. Xarakterning intellektual qirralariga qiziquvchanlik, mulohazalilik, sinchkovlik va boshqalar kiradi.

Boshqa vaziyatda xarakter qirralari *shaxs yo‘nalganligi*ga muvofiq ravishda ko‘rib chiqiladi. SHaxs yo‘nalganligining mazmuni odamlarga, faoliyatga, atrof-olam va o‘ziga bo‘lgan munosabatda namoyon bo‘ladi. Xuddi shunday, insonning atrof-olamga munosabati yoki ma’lum mulohazalar mavjudligida, dunyoni sezish va bilishda, tamoyillarning mavjud emasligida namoyon bo‘ladi. Insonning jamiyatga, boshqa odamlarga munosabatini shaxs sifati va inson xarakteri, uning axloqiyligini belgilab beradi. *Boshqa odamlarga nisbatan munosabatlar tizimi* to‘rt xil asosiy chizmada birlashadi: *«Men yaxshiman va barcha odamlar yaxshi»* – yaxlit-yo‘nalishli chizma, xayrixohligi, yuqori ijtimoiy

kommunikativlik, xushchaqchaqlik, mutanosib o‘zini baholash va xuddi shu darajadagi intilishlar, qiyin vaziyatlarda psixikasining barqarorligi bilan ajralib turuvchi ijtimoiy-moslashgan shaxslarga xos. *«Men yomonman, barcha boshqa odamlar esa yaxshi»* - o‘zini past baholovchi va past darajadagi intilishlarga ega, qat’iyatsiz, o‘z imkoniyatlaridan doimo shubhalanadigan, qiyin vaziyatlarda psixik beqarorlikni namoyon qiladigan, ijtimoiy aloqalarni o‘rnatishga qiynaladigan odamlarga xos bo‘lgan hayot chizmasi. *«Men yaxshiman, barcha boshqa odamlar esa yomon»* - intilishlarning ortiqcha darajasiga ega va o‘zini yuqori baholaydigan odamlarga xos chizma. Ularga takabburlik, xudbinlik, shafqatsizlikka o‘tuvchi qat’iyatlilik, o‘ziga alohida harakatlar huquqini o‘zlashtirish xos bo‘ladi. *«Men yomonman va barcha odamlar ham yomon»* - hayotdan faqat yomonlik kutib yashaydigan tuzalmas pessimistlarning nuqtai nazari.

Insonning mehnatga va boshqa faoliyat turlariga *munosabati* mehnatsevarlik, ishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish, vijdonan bajarish va boshqalarni belgilab beradi. Ushbu guruhning salbiy sifatlariga ishyoqmaslik, tanballik, darbadarlik va boshqalar kiradi.

Narsalarga inson mehnatining mahsuli sifatida munosabat bildirish puxtalik, tejamkorlik va boshqalarda, salbiy sifatlar – g‘arazgo‘ylik, xasislik, cheksiz manfaatdorlik, mezonlarga, «dabdabali hayotga» to‘xtovsiz havasdir.

Har bir odamda *o‘ziga nisbatan munosabati* – «Men-konsepsiya»siga intilish mavjud. Haqiqiy «Men» obrazi bir qator tarkibiy qismlar: *kognitiv* – tashqi ko‘rinish obrazi, ahloqiy sifatlar, psixik xususiyatlar, ijtimoiy ahamiyatlilik; *emotsional* – o‘ziga hurmat, o‘zidan mamnunlik, o‘zini tahqirlash va boshqalar; *davo-irodaviy* – o‘zini tasdiqlash tilagi, boshqa idividlar tomonidan afzalliklarining tan olinishidan iborat.

Inson shaxsining barcha qirralarini shartli ravishda motivatsion va instrumental turlariga bo‘linishi mumkin. *Motivatsion* qirralar faoliyatni qo‘zg‘atadi va yo‘naltiradi, *instrumental* esa unga ma’lum uslub beradi.

Xarakter shaxsning motivatsion qirrasi kabi faoliyat maqsadini tanlashda namoyon bo‘ladi. Lekin, maqsad aniqlab olinganda, xarakter instrumental vazifasida namoyon bo‘ladi, ya’ni, ko‘zlangan maqsadga erishish vositalarini belgilab beradi.

Xarakter shaxs namoyon bo‘lishining asosiy ifodalaridan biri bo‘lib hisoblanadi. SHuning uchun shaxs qirralarini xarakter qirralari sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Bunday qirralarga, birinchi navbatda, shaxs xossalarining faoliyat maqsadini tanlashni belgilaydiganlarni keltirish lozim. Bularga muvofiqlik, tejamkorlik yoki ularga qarama-qarshi bo‘lgan sifatlar kiradi. Ikkinchidan, xarakter tarkibiga ko‘zlangan maqsadlarga erishishga qaratilgan faoliyatda namoyon bo‘ladigan qat’iyatlilik, maqsadga yo‘nalganlik, izchillik kabi qirralar kiritiladi. Uchinchidan, xarakter tuzilishiga temperament bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan instrumental qirralar, masalan, ekstraversiya – introversiya, xotirjamlik – xavotirlanish, vazminlik – impulsivlik, ta’sirchanlik – rigidlik va boshqalar kiradi.

Xarakterlar tipologiyasi ma’lum tipik qirralarning mavjudligida tarkib topadi. Xarakterning *tipik* ifodalari va qirralari deb, odamlarning ba’zi guruhlari uchun umumiy ko‘rgazmali bo‘lgan xarakter qirralari va ifodalariga aytiladi. Bunga muvofiq ravishda xarakter tipi deganda odamlarning ba’zi guruhi uchun umumiy bo‘lgan individual xarakter qirralaridagi ifodasi tushuniladi. Inson xarakterlarining barcha tipologiyalari quyidagi umumiy g‘oyalardan kelib chiqadi: a) inson xarakteri ontogenezda nisbatan erta rivojlanadi va hayotning qolgan qismi davomida o‘zini u yoki bu darajada barqaror shaxs tuzilishi sifatida namoyon qiladi; b) xarakter tarkibidagi shaxs qirralarining birikmasi tasodifiy bo‘lmaydi; v) ko‘pchilik odamlar xarakterining asosiy qirralari muvofiq ravishda guruhlarga bo‘linishi mumkin.

Xarakter tipologiyalarining yaratilishi har doim ham ilmiy metodlarga tayangan holda amalga oshirilmagan. Tipologiyalar yaratishning usullaridan biri inson xarakteri va harakatlarini uning tug‘ilgan sanasi orqali tushuntirib berishdir. Bu tamoyil bo‘yicha inson taqdiri va xarakterini bashorat qilishning turli-tuman usullari *munajjimlar bashorati* nomini olgan.

Xarakterni tadqiq qilishga *fiziognomika* – insonning tashqi ko‘rinishi va uning ma’lum shaxs tipiga mansubligi o‘rtasidagi aloqa haqidagi ta’limot ham katta ta’sir ko‘rsatdi. Ushbu ta’limotning asosiy g‘oyasi tashqi belgilarga asoslangan holda u yoki bu tipga mansub bo‘lgan insonning psixologik xarakteristikasini aniqlash mumkinligi taxminlaridan iborat. Inson xarakterini bilishning asosiy yo‘li bosh tuzilishi, kalla qutisining shakli, mimikasini o‘rganish deb hisoblagan I.K. Lafaterning fiziognomik tizimi keng ommalashgan edi.

Xarakterologiyaning alohida yo‘nalishi sifatida inson individual xususiyatlarini uning tana holati bo‘yicha aniqlashga asoslangan yondoshuvni ajratish mumkin. Ba’zi psixologlarning fikriga ko‘ra, inson tana holati, yurish-turishi, o‘tirishi va qay holatda uyquga ketishi bo‘yicha inson xarakterini ochib berish mumkin.

Fiziognomikadan tashqari, *xiromantiya* (yunonchadan qo‘l – fol ochish) ham qiziqarli tarixga ega. Xiromantiya – bu inson xarakteri qirralari va taqdirini qo‘l kaftining teri relefi bo‘yicha bashorat qilish tizimi. Ilmiy psixologiya xiromantiyani inkor etadi, lekin, barmoqlardagi chiziqlarni o‘rganish irsiyat bilan bog‘liq bo‘lgan yangi soha – *dermatoglifika*ning paydo bo‘lishiga turtki berdi. Tadqiqotlar jarayonida har bir odam kaft chiziqlarning shakllanishi miyaning rivojlanishi kabi ona qornidagi rivojlanishning 3-4 oyida sodir bo‘ladi, bu jarayonga ota-ona irsiy belgilari yoki homilaning xromosoma nuqsonlari bir xilda ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun barmoqlar chiziqlarini organizmning anatomik yoki fiziologik xususiyat sifatida o‘rganish lozim, dermatoglifika esa xarakterologiyaning asosiy yo‘nalishlari qatoridan joy olishi mumkin.

Xarakter tipologiyasining quyidagi asosiy turlarini aytib o‘tish mumkin: inson xarakteri xususiyatlarini insonning tashqi ko‘rinishi, tana tuzilishi, gabitus bilan bog‘lovchi konstitutsion nazariyalar (e. Krechmer, rostan, lombrozo, u. Sheldon va boshqalar); xarakter xususiyatlarini uning aksentuatsiyasi – psixikaning psixopatiya quyi chegarasi bo‘lib hisoblanadigan xarakterning alohida qirralari va ular yig‘indisining o‘ta ifodalanganligi bilan bog‘lovchi

aksentual nazariyalar (k. Leongard, a.e. lichko va boshqalar); shaxsning etakchi yo‘nalganligi bo‘yicha nazariyalar (e. Shpranger, m.i. enikeev); shaxsning ijtimoiy muhitga moslashishning umumiy usuli bo‘yicha nazariyalar (m. Enikeev); insonning hayotga, jamiyatga, ma’naviy qadriyatlarga munosabati asosidagi xarakterlarning ijtimoiy tipologiyasi (e. Fromm); ekstraversiya-introversiya (k. Yung) bo‘yicha nazariyalar shular jumlasidandir.

«aksentuatsiya» tushunchasi psixologiyaga k. Leongard tomonidan kiritilgan edi. *Xarakter aksentuatsiyasi* – xarakter alohida xossalarining boshqalarga ziyon keltirish hisobiga ortiqcha rivojlanishi, buning natijasida atrofdagilar bilan o‘zaro aloqalar yomonlashadi. Leongardning fikriga ko‘ra, shaxs aksentuatsiyasi, avvalambor, boshqa odamlar bilan muloqotda namoyon bo‘ladi. Shuning uchun, muloqot uslublarini baholashda aksentuatsiyaning ma’lum tiplarini ajratish mumkin.

Diniy aqidaparastlar dindor odamlar ong osti sohasiga inson psixikasining murakkab ichki tuyg‘usi – ishonch mexanizmi bilan qamrab olgan holda mustahkam singdirib boradilar. Dindor odam hulq-atvori o‘zgarib boradi – psixikasida insonga nisbatan yaxshilik, mehribonlik g‘oyalari dominantlik qila boshlaydi.

Xarakter tiplarining boshqa tasniflari ham mavjud. Xuddi shunday, insonning hayotga, jamiyatga va ahloqiy qadriyatlarga munosabati asosidagi xarakterlar tipologiyasi keng tarqalgan. Uning muallifi – e. Fromm ushbu tasniflashni xarakterlarning ijtimoiy tipologiyasi deb nomladi. Turli odamlar hulq-atvorini kuzatishdan to‘plagan ma’lumotlarni umumlashtirib, ularni klinikadagi amaliyot bilan solishtirgan holda, e. Fromm ijtimoiy xarakterlarning quyidagi asosiy tiplarini keltirib chiqardi.

Adabiyotlar:

1. G‘oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
2. Югай А.Х., Мираширова Н.А. “Общая психология” – Ташкент 2014.

3. Дружинина В.. “Психология “. Учебник. “Питер”, 2003.
4. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: учебник для вузов. –М., Аспект Пресс, 2002. – 383с.